



Grote grazers en behoud van biodiversiteit

Na 30 jaar beheerpraktijk nog veel vragen onbeantwoord

foto's Hans van den Bos

De laatste jaren is de oppervlakte aan natuurterreinen sterk toegenomen, maar de biodiversiteit neemt nog steeds af, vooral als gevolg van slechte milieucondities. In veel natuurgebieden is begrazing de belangrijkste beheermaatregel. Wat betekent deze vorm van begrazing voor de soortendiversiteit en de bescherming van bedreigde soorten, en waar worden de beste resultaten geboekt? Waar liggen de knelpunten en hoe kan hier met gerichte beheermaatregelen worden gestuurd? En wat betekent deze breed toegepaste vorm van beheer voor de gunstige staat van instandhouding van gebieden die vallen onder de Habitatrichtlijn? Er zijn tal van vragen die nog om een antwoord vragen.

—Loek Kuiters

In het handboek Natuurdoeltypen wordt gesteld dat ecosystemen met een hoge mate van natuurlijkheid een betere garantie bieden voor het duurzaam behoud van genetische diversiteit, soortendiversiteit en diversiteit aan ecosystemen, dan ecosystemen die sterk afhankelijk zijn van ingrijpen van de mens. Binnen deze beheerstrategieën 'nagenoeg-natuurlijk' en 'begeleid-natuurlijk' wordt zoveel mogelijk ruimte geboden aan natuurlijke, abiotische en biotische processen.

In het meer traditionele natuurbeheer (strategie halfnatuurlijk) wordt alleen ingezet op de instandhouding van de soortendiversiteit. Dit speelt vooral in (oude) cultuurlandschappen en in gebieden met een beperkte oppervlakte, waar traditionele landbouwpraktijken worden nagebootst, zoals beweiden, maaien, plaggen en branden. Aangezien het dure vormen van beheer zijn, komt deze vorm van natuurbeheer steeds verder onder druk te staan. Beheerdoelen blijken steeds vaker moeilijk haalbaar, onder meer als gevolg van nog steeds afnemende milieukwaliteit. Bovendien komen er steeds meer aanwijzingen dat ook klimaatverandering er voor zorgt dat bepaalde soorten verder onder druk komen te staan of zelfs verdwijnen, waarbij andere soorten zich uitbreiden en nieuwkomers verschijnen. Bovendien bestaat er de roep om meer ruimte te bieden aan spontane en onvoorziene ontwikkelingen. Daarom wordt op steeds meer plaatsen het beheer geëxtensieerd. Er wordt gekozen voor procesbeheer, vooral in de vorm van integrale jaarrondbegrazing. Daarbij voldoen de terreinen echter vaak nog niet aan één van de belangrijkste randvoorwaarden voor de meeste nagenoeg- en begeleid-natuurlijke systemen, namelijk een oppervlakte van tenminste 500 ha.

Het begrazingsbeheer wordt meestal gecombineerd met aanvullende maatregelen op plekken waar dat nodig is. Hotspots van biodiversiteit worden gericht beschermd met maatregelen als periodiek plaggen, maaien of branden. Deze vorm van maatwerk garandeert dat zaadbronnen van kwetsbare en bedreigde soorten binnen een natuurterrein aanwezig blijven. Uit oogpunt van effectiviteit van het natuurbeleid kan de vraag worden gesteld in hoeverre de extensivering van het beheer, waarbij vooral wordt ingezet op begrazing als belangrijkste sturingsproces, herstel en ontwikkeling van de natuurkwaliteit in natuurgebieden waarborgt.

Niet alleen pionierssituaties

Er zijn nogal wat succesverhalen gemeld over begrazing van natuurterreinen. Zonder iets aan dat succes te willen afdoen, meen ik dat het succes genuanceerd moet worden. De meeste successen zijn immers behaald in pionierssituaties in de hoogdynamische landschappen. Het zijn de projecten op natte, voedselrijke gronden, zoals rivierbegeleidende natuur en wetlands, waar de soortenrijkdom veelal spectaculair is toegenomen onder invloed van de ruimte die natuurlijke

processen krijgen in de vorm van periodieke overstroming, erosie, sedimentatie en herbivorie door grote grazers. Een kanttekening moet worden geplaatst bij goed ontwikkelde, soortenrijke stroomdalgraslanden. Deze zijn de afgelopen decennia zeldzaam geworden als gevolg van de sterk gereduceerde riviermorphologische dynamiek.

Maar niet alleen in pionierssituaties zijn goede resultaten geboekt. Zo zijn vooral de resultaten in de kustduinen veelbelovend. Veel van deze terreinen zijn decennialang onbeweid geweest, nadat duinbeweiding met lokaal vee eind jaren dertig van de vorige eeuw grotendeels uit het duin was verdwenen. Monotone, soortenarme duinrietvelden kunnen met een combinatie van paarden en runderen worden opengemaakt. Binnendingraslanden, zoals de eeuwenlang beweide vrongronden, blijken met extensieve begrazing met runderen, al dan niet in combinatie met paarden, goed in stand te kunnen worden gehouden. Maar de struweeluitbreiding in vooral het middenduin lijkt met integrale begrazing niet te kunnen worden tegengehouden (wel vertraagd).

Ook zijn er goede resultaten geboekt bij het herstel van helingschraallandcomplexen in het Limburgse heuvelland door het herstellen van het historische beheer van periodieke drukbegrazing met mergellandschappen. De verruiging en vervilting door dominante grassen als gevinde kortsteel kon worden teruggedrongen ten gunste van karakteristieke kalkgraslandsoorten. De laatste jaren lijkt echter sprake van stagnatie, vooral in de heischrale zone van kalkhellingen. Nader onderzoek in het kader van het OBN moet uitwijzen welke aanvullende maatregelen nodig zijn om het gewenste resultaat te bereiken.

Bottlenecks

Tot zover de 'succesverhalen'. Vooral op de hogere zandgronden lijkt begrazing vaak niet het gewenste effect te hebben. Hier liggen veel van onze oude cultuurlandschappen waar het historische beheer vooral bestond uit kappen (hakhout), beweiden (heide en schraalgrasland), kleinschalige, extensieve akkerbouw volgens het plaggensysteem, en hooilandbeheer in de beekdalen. Vooral de korte begroeiingstypen zijn verantwoordelijk voor een hoge biodiversiteit, aangezien een groot deel van de soortendiversiteit hieraan gerelateerd is. Op kleine schaal wordt nog gekapt, gemaaid en geplagd om de soortendiversiteit in stand te houden, maar op grote schaal wordt voornamelijk begrazing toegepast. Waarom vallen de resultaten vaak tegen? Ik zie vooralsnog de volgende oorzaken: een verlies van dynamiek, onomkeerbare milieudegradatie, een verlies aan soorten, beperkingen ten aanzien van het aantal hoefdieren dat kan worden ingezet en de schaal van begraasde terreinen.

Allereerst moeten we vaststellen dat in gebieden waar allerlei vormen van antropogene dynamiek van groot belang waren voor de soortendiversiteit, het onvermijdelijk lijkt dat bij

Begraasde natuurterreinen in Nederland

In 1970 bestond begrazing van natuurterreinen in hoofdzaak uit heideterreinen met schapenbegrazing. Het aantal begraasde terreinen is vanaf 1970 sterk toegenomen, waarbij in toenemende mate runderen en paarden werden ingezet. Vooral in de periode 1985-1995 kwamen er veel terreinen bij. De totale oppervlakte aan begraasde natuurterreinen werd in 2004 geschat op ruim 65.000 ha (500 terreinen). Dit betekent dat inmiddels 17 procent van de oppervlakte in natuurgebieden (381.000 ha) wordt begraasd door paard, rund, schaap en/of geit. De verwachting is dat dit de komende jaren nog verder zal stijgen. Er komt nog veel landbouwgrond ter beschikking van natuurherstel en -ontwikkeling. Daarnaast zien we dat als gevolg van de decimering van het konijn in veel terreinen gedurende de afgelopen jaren, beheerders steeds meer overgaan op integrale begrazing met hoefdieren. Grote grazers kunnen de effecten van het konijn niet vervangen, maar kunnen wel helpen de gevolgen voor een deel op te vangen. Zo zal in de kustduinen in toenemende mate worden overgeschakeld op integrale begrazing met runderen en paarden, waarbij ook het areaal van de huidige begrazingseenheden zal worden uitgebreid, om de verruiging van duingraslanden een halt toe te roepen.



de omschakeling naar een meer extensief en procesgericht beheer met weinig natuurlijke dynamiek, een verlies aan soortendiversiteit optreedt. Daar komt bij dat de milieucollecties de laatste decennia op veel plaatsen onomkeerbaar zijn veranderd als gevolg van vermesting, verzuring en verdroging. Voorheen aanwezige milieugradiënten van voedselarm naar voedselrijk en van droog naar nat zijn op veel plaatsen grotendeels verloren gegaan. Bovendien komt bij het herstel van ecologische processen een aantal bottlenecks naar voren, zoals een sterk verarmde bodemfauna, een gebrek aan zaden in de zaadbank en een reductie van de diversiteit aan symbiotische mycorrhizaschimmels, met name in gevallen waarbij de toplaag is verwijderd. Vooral in laagdynamische landschappen is dit problematisch, aangezien hier veel soorten slechts over kleine afstanden dispersie vertonen. Begrazing kan weliswaar bijdragen aan een verbeterde zaadverspreiding, vooral als dieren regelmatig worden gewisseld tussen verschillende terreinen, maar werkt nauwelijks verschalend. De stikstofdepositie is meestal hoger dan de afvoer via verfluchtiging uit urine in de vorm van ammoniak. Verder vindt er vaak transport plaats van voedingsstoffen van voedselrijke naar de armere terreindelen, iets wat vanuit de instandhouding van biodiversiteit ongewenst is. Het onttrekken van voedingsstoffen aan een terrein via de afvoer van graasdieren is bij integrale begrazing beperkt.

Een andere bottleneck is de dichtheid aan hoefdieren die kan worden ingezet bij het (herstel)beheer. Bij jaarrondbegrazing worden dichtheden gehanteerd die moeten garanderen dat er ook in de nawinter en het vroege voorjaar voldoende voedsel beschikbaar is voor de dieren. Bij deze dichtheden blijken hoefdieren op de hogere zandgronden echter onvoldoende in staat om open plekken die in bos ontstaan als gevolg van windwerp, brand of door het afsterven van oude bomen in voldoende mate open te houden. Dit heeft voor een belangrijk deel te maken met de aanwezigheid van voormalige landbouwgronden in natuurgebieden, die als graasweiden nog decennialang de voorkeurgraasplekken blijven voor de grazers. Zo zijn de oude bouwlanden op de Veluwezoom waar Schotse Hooglanders en IJslandse pony's grazen, de favoriete graasplekken bij uitstek. Als gevolg van deze naijleffecten is de graasdruk op nieuwe open plekken in het bos te gering om openheid te creëren. Deze plekken groeien op betrekkelijk korte termijn weer dicht. Ook heide zal met alleen integrale begrazing, dus zonder aanvullende maatregelen, niet open blijven.

Kortom, met alleen begrazing blijft het bos gewoon bos, groeit de heide dicht en blijven voormalige cultuurgronden nog heel lang open grasland. En dus zal er op termijn geen sprake zijn van een dynamisch maar van een statisch mozaïeklandschap. De theorie van Frans Vera, zoals beschreven in zijn proefschrift uit 1997, van een wandelend mozaïek van

grasland, struweel en bosschages, in stand gehouden door grazers, wordt dan dus ook geen praktijk. En ook veel licht-behoefte en karakteristieke soorten mossen, grassen en kruiden van begraasde boslandschappen, lijken als gevolg van onvoldoende open plekken in de knel te komen.

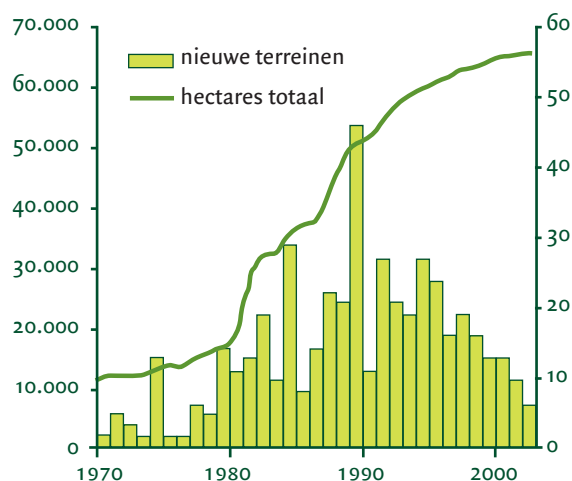
Uitgangssituatie van belang

Voor de instandhouding van korte vegetaties en voldoende open plekken in het boslandschap op de hogere zandgronden ligt een sleutel tot de oplossing vermoedelijk in de uitgangssituatie wat betreft de verhouding tussen gesloten bos en open vegetatie. Er zijn steeds meer aanwijzingen dat de uitgangssituatie uiteindelijk een groot effect heeft op de evenwichtssituatie en de mate van dynamiek daarin, die zich op termijn zal instellen tussen hoefdieren en de vegetatie. Het beheer heeft de mogelijkheid om in de uitgangssituatie meer openheid te creëren, waardoor er meer ruimte is voor grazers in het gebied en een hogere graasdruk kan worden bewerkstelligd. Hiermee ontstaan wellicht betere randvoorwaarden om de openheid van het boslandschap dynamisch in stand te houden. Deze hypothese zou met onderzoek aan de hand van praktijkvoorbeelden, gecombineerd met een modelstudie, moeten worden getoetst. Ofschoon hiermee vermoedelijk tegemoet kan worden gekomen aan de gewenste mate van dynamiek voor de dynamische instandhouding van korte begroeiingstypen, biedt dit geen oplossing voor de andere voornoemde bottlenecks zoals milieudegradatie en verlies aan soorten. Daarvoor zijn andere maatregelen noodzakelijk.

Ruimtelijke schaal

Ook de omvang van begraasde terreinen kan een knelpunt vormen. In kleine terreinen, waar hoefdieren worden ingezet binnen de beheerstrategie van halfnatuurlijk, is begrazing (we spreken in dit geval liever van beweiding) als maatregel goed uitvoerbaar, mits deskundig toegepast. Anders kunnen de effecten voor de vegetatie en vooral de fauna sterk nadelig zijn.

Als we kijken naar de gebieden in ons land waar jaarrond-begrazing wordt toegepast, dan blijkt volgens de Alterra-database van begraasde terreinen het gemiddelde areaal niet meer dan 150 ha te bedragen. Slechts twintig procent van de begraasde terreinen is groter dan 150 ha. Begrazing als natuurlijk proces, zoals toegepast in terreinen met een beheerstrategie van nagenoeg- en begeleid-natuurlijk, werkt vooral verrijkend op de soortdiversiteit wanneer alle aspecten van natuurlijk gedrag en sociale interacties bij hoefdieren, leidend tot een sterk heterogeen terreingebruik, tot hun recht kunnen komen. Dit vereist terreinen van voldoende schaal. Daarbij moeten we, afhankelijk van het aantal soorten hoefdieren dat aanwezig is, eerder denken aan duizenden dan aan honderden hectares.



Figuur 1. Het aantal terreinen dat sinds 1970 jaarlijks in begrazingsbeheer is genomen en de cumulatieve oppervlakte van begraasde natuur in de periode 1970-2003 (Bron: www.synbiosys.alterra.nl/begrazing).

Kritiek op begrazingsprojecten

Tegenvallende resultaten, met soms ook verkeerd toegepast begrazingsbeheer, hebben de afgelopen jaren geleid tot veel kritische geluiden over begrazing. In het kader van het Overlevingsplan Bos en Natuur, wijzen dierecologen al sinds eind jaren negentig op de gevaren van het eenzijdig focussen op de effecten van begrazing voor de vegetatie. Voor een effectief vegetatiebeheer wordt vaak een graasdruk toegepast die sterk nadelig is voor een veel gevoeliger gewervelde en ongewervelde fauna. Daardoor ontstaan er 'faunaongelukken', vooral bij het herstelbeheer.

Recentelijk stellen ook floristen het grootschalig inzetten van grazers in natuurterreinen ter discussie. Zo stelde onlangs Ruud van der Meijden in het biologenblad *Bionieuws* dat landelijk ongeveer 120 Rode lijstsoorten zouden worden bedreigd als gevolg van begrazing. Volgens de Leidse bioloog is begrazing 'ordinaire veeteelt in natuurgebieden'. Op zijn nogal ongenueanceerde kritiek is zowel van de kant van beheerders als vanuit het onderzoek veel weerwoord gekomen. Een van de conclusies luidde dat de discussie over de effectiviteit van begrazing vooral nuancering en een betere wetenschappelijke basis behoeft. Ook moet er voor worden gewaakt dat het hoofddoel niet uit het oog wordt verloren. Zo gaat het bij integrale begrazing in eerste instantie om een vorm van systeembeheer. Het aspect van natuurlijkheid als onderdeel van de natuurkwaliteit weegt daarbij even zwaar als het behoud van biodiversiteit.

Beleidsrelevante kennisvragen

Er is dringend behoefte aan een analyse van de effecten van integrale begrazing in natuurterreinen in laag- en hoogdynamische landschappen, in oude cultuurlandschappen en natuurontwikkelingsterreinen. Een dergelijke analyse moet inzicht geven in de effectiviteit van integrale begrazing als vorm van systeembeheer bij het instandhouden en ontwikkelen van natuurkwaliteit, moet duidelijk maken hoe belangrijk de uitgangssituatie is, en duidelijk maken welke soortgroepen er in het gedrang komen bij begrazingsbeheer.

Een dergelijke analyse is met name ook relevant voor gebieden die zijn aangewezen als speciale beschermingszone onder de Habitatrictlijn. Daar geldt immers de verplichting tot gunstige staat van instandhouding van de natuurkwaliteit. Naar schatting wordt in ongeveer 10 procent van de Habitatrictlijngebieden een beheer toegepast van integrale begrazing. Artikel 6, tweede lid van de Habitatrictlijn bepaalt immers dat er passende maatregelen genomen moeten worden om ervoor te zorgen dat de kwaliteit van de natuurlijke habitats en de habitats van de prioritaire soorten niet verslechtert en er geen storende factoren optreden voor de soorten waarvoor de gebieden zijn aangewezen. ♦

Een woord van dank voor Patrick Hommel en voor de redactie voor hun kritische commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

Loek Kuiters werkt bij Alterra

ADVERTENTIES



Vakbekwame ondersteuning
en uitvoering van:

- Bleswerk
- Beheeradviezen
- Bosinventarisatie
- Directievoering en Toezicht
- Rondhouttaxaties en -verkoop

van Drie
bosbeheer

Veluwestraat 67, 6813 EB Arnhem t 026-3554188 f 026-3554187
www.vandriebosbeheer.nl co@vandriebosbeheer.nl



Silve

Bureau voor Onderzoek,
Advies en Informatievoorziening in
Bosbouw en Natuurbeheer

Innovatief Deskundig Betrokken Inhoudelijk Meedenkend

Generaal Foulkesweg 38 • 6703 BL Wageningen • T: 0317 418962 • E: post@silve.nl • Website: www.silve.nl